

Саврадим В.М., Балахнічова М.М.

УДК 336.01

РЕТРОСПЕКТИВНИЙ ОГЛЯД РОЗВИТКУ БАНКІВСЬКОЇ СИСТЕМИ

Гроші, кредит, банки є невід'ємними категоріями товарної системи господарства. Їх функціонування дозволяє з'єднати в безперервний процес виробництво, розподіл, обмін і споживання суспільного продукту. У ході історичного розвитку грошово-кредитні відносини перетерплювали значні зміни й впливали буквально на всі економічні процеси. На кожному певному історичному відрізку часу їх роль в економічних відносинах сприймалася неоднаково. З переходом української економіки до ринкових відносин змінюється теоретичне й практичне подання про ці категорії.

Будучи найважливішими економічними категоріями гроші, кредит, банки являють собою багатопланові, багатоаспектні поняття, що вимагають постійного дослідження й удосконалення. Свого роду «компіляційним апаратом» даних категорій виступає банківська система. За роки своєї незалежності банківська система України перебувала й перебуває в постійному розвитку, однак необхідно враховувати той факт, що в перші роки свого функціонування банківська система України базувала свою роботу на відпрацьованому механізми банківської системи СРСР.

Відповідно до цього певний інтерес представляє процес становлення й перетворення банківської системи саме радянських часів.

Питання стосовно ефективності діяльності банківської системи, у тому числі банківської системи СРСР, завжди знаходяться під увагою багатьох вчених. О банківській системі писали такі вчені, як М.І. Савлук, А.М. Мороз, М.Ф. Пуховкіна, О.І.Лаврушин, М.М. Ямпольский, Н.Н. Красавіна, Е.Ф. Жуков, В.К. Сенчагов.

Мета статті – прослідкувати основні етапи розвитку та перетворення банківської системи СРСР.

Виклад основного матеріалу.

Питання становлення та розвитку банківської системи СРСР ми будемо розглядати в два етапи - до і після 1987 року. Вибір такого розмежування історичного розвитку пов'язано з тим, що саме реформа 1987 року стала вирішальною для наступного перетворення всієї банківської системи СРСР та, відповідно, формування основ банківської системи України в 1991 році.

Банківська система в період 1917-1987 рр.

Після грандіозної історичної події – Великої Жовтневої Соціалістичної революції - з жовтня 1917 р. у Росії починається новий етап її розвитку, у тому числі й новий період у банківській системі. Нова влада одержала в спадщину розстроєну внаслідок першої світової війни й класової боротьби грошову систему. Рубль був знецінений, тому виникло першочергове завдання - стабілізація й забезпечення стабільності грошової системи.

У ході Жовтневої революції влада націоналізувала Державний банк, приватні комерційні банки, були ліквідовані іпотечні банки - Державний дворянський земельний банк і Селянський поземельний банк (у зв'язку зі скасуванням приватної власності на землю). Декрет ВЦКК від 14 грудня 1917р. «Про націоналізацію банків» оголосив банківську справу державною монополією. Націоналізовані приватні банки, об'єднані з Держбанком, утворили Народний банк РРФСР, що в 1920 р. припинив свою діяльність, будучи трансформований у Центральне бюджетно-розрахункове управління Наркомфін.

Для України 1917-1920 рр. - це період національно-державного відродження. Восени 1917 р. Українська Центральна Рада проголосила про утворення Української Народної Республіки (УНР). Одним з головних завдань УНР було формування національної банківської системи й впровадження нової національної валюти. У грудні 1917 р. Центральна Рада ухвалила закон «Про перетворення Київської контори Державного банку Росії в Український державний банк».

Влітку 1918 р. було затверджено закон «Про затвердження Уставу Українського державного банку й асигнування коштів до його основного капіталу». В Уставі були визначені основні завдання банку, а саме: полегшення грошового обігу, допомога шляхом короткострокового кредитування державної торгівлі, промисловості й сільському господарству на Україні, а також забезпечення стабільності грошової системи.

Основний капітал банку, визначений Уставом, становив 100 млн. крб., резервний (запасний) фонд - 10 млн. крб. Державний банк підкорявся міністрові фінансів. Загальне керування банком доручалось Раді банку і його директорів, що одночасно був главою Ради .

З моменту утворення Український державний банк мав статус емісійного банку. У грудні 1917 р. Центральна Рада ухвалила тимчасовий закон «Про випуск державних кредитових білетів Української народної республіки», відповідно до якого Держбанк випускав кредитні білети «...у розмірі, строго обмеженому дійсними потребами грошового обігу, під тимчасове забезпечення до утворення золотого фонду майном республіки...» [3, С.122].

Спочатку новою національною валютою був визначений український рубль, вартість якого рівняла 17,424 частки чистого золота. Перший грошовий знак Української народної республіки - купюру вартістю 100 крб. - було видруковано у грудні 1917 р. У березні 1918 р. Центральна Рада схвалила закон про впровадження нової грошової одиниці - гривні, що рівнялася половині рубля.

На початку 1919 р. у зв'язку зі змінами в політичному житті України Державний банк був евакуйований на захід України, а в 1920 р. майно й архів банку були перевезені в Польщу в м. Ченстохів (під час війни в серпні 1944 р. німці вивезли всю документацію й архів Держбанку з м. Ченстохіву й подальша доля й місце їх перебування невідомі) [4].

В 1920 р. в умовах воєнного комунізму стала проводитися політика, спрямована на згорання товарно-грошових відносин і на ліквідацію грошей.

По завершенню громадянської війни Радянська влада проголосила в 1921р. про перехід до Нової економічної політики, що на практиці означало розвиток вільного підприємництва, а отже й необхідність відновлення товарно-грошових відносин, створення ринку, а також відтворення банківської системи.

Таким чином, банківська система не тільки збереглася, але й у період НЕПу одержала новий розвиток.

В 1921 р. приймається рішення про утворення Державного банку РРФСР, а в 1923 р. банк реорганізується в Державний банк СРСР (в 1922 р. був заснований Союз Радянських Соціалістичних Республік - СРСР, до складу якого ввійшла й Українська республіка).

В 1922 р. були створені банки споживчої кооперації й Промбанк, а в 1922-1924 рр. виник ще ряд банків і кредитних установ, у тому числі й Зовнішторгбанк.

Таким чином, протягом 1922-1925 рр. створюються:

- акціонерні банки - Промисловий банк, Електробанк, Зовнішторгбанк і Середньоазіатський банк;
- комунальні банки - Цекомбанк;
- кооперативні банки - Всекобанк і Українбанк;
- система сільгоспкредиту - Центральний сільськогосподарський банк, республіканські банки й суспільства сільгоспкредиту;
- суспільства взаємного кредиту.

В 1922 р. на основі декрету від 19 жовтня Держбанку було надане право випуску нових грошових знаків, що послужило початком грошової реформи, що була проведена в 1922-1924 рр.

Грошова реформа підсилила провідну роль Державного банку, що став касовим, кредитним, розрахунковим центром країни, всі кредитні установи повинні були зберігати в ньому свої касові резерви. Останнє підсилювало державне керівництво банківською системою.

За станом на кінець 1925 р. кредитна система СРСР була вже представлена розгалуженою мережею спеціалізованих кредитних установ, які продовжував очолювати Держбанк СРСР (табл. 1).

Таблиця 1. Кредитна система СРСР станом на 01.10.1925 р. [3, С. 124].

Найменування	Кількість, од.	Структура, %
Державний банк СРСР	459	3,1
Акціонерні банки (Промбанк, Південно-Східний банк, Далекосхідний банк, Середньоазіатський банк)	121	0,9
Кооперативні банки (Українбанк, Всекобанк)	114	0,8
Комунальні банки (Цекомбанк, місцеві комунальні банки)	153	1,1
Система сільськогосподарського кредиту	196	1,3
Кредитна кооперація	3800	25,7
Суспільства взаємного кредиту	173	1,1
Ощадні каси	9742	66,0
Усього	14758	100

Відповідно до постанови ЦіКа й СНК СРСР від 15 червня 1927р. «Про принципи побудови кредитної системи» Державний банк одержав оперативне керування всією банківською системою, що ліквідувало право самостійності в проведенні процентної політики банків. Таким чином, заставлялися організаційні основи централізованої банківської системи, що включала:

- з одного боку, - Держбанк СРСР, що зложився як емісійний і розрахунково-касовий центр і в якості центра короткострокового кредитування народного господарства, що формувався;
- з іншого боку, - спеціальні банки, усе більше перетворювалися в банки довгострокового кредитування й фінансування капітальних вкладень.

З метою якнайшвидшого завершення централізації банків була проведена кредитна реформа, що принципово змінила характер кредитних відносин у країні й створила систему банків, що не мала аналогів у світі. Початком реформи послужила Постанова СНК СРСР від 30 січня 1930 р. «Про кредитну реформу».

Кредитна реформа 1930-1932 рр. покляла початок новому етапу в розвитку банківської системи, у процесі якої були вирішені наступні завдання:

- ліквідація комерційного кредитування й установлення прямого банківського короткострокового й довгострокового кредитування;
- встановлення принципів, правил і положень банківського кредитування на основі поділу оборотних коштів госпорганів на власні й позикові;
- введення нових форм безготівкових розрахунків через банки країни;
- реорганізація спецбанків і створення нової банківської системи.

Постановою ЦіКа й СНК СРСР від 5 травня 1932 р. «Про організацію спеціальних банків довгострокових вкладень» була завершена реорганізація банків під адміністративно-командну систему керування.

Цією постановою був завершений процес перетворення спеціальних банків у банки довгострокових вкладень. Таким чином, банки ставали банками безповоротного бюджетного фінансування в складі Народного комісаріату фінансів СРСР.

Із цього часу банківська система, очолювана Держбанком, складалася із Промбанку, Сільгоспбанку, Всекобанку (Торгбанку) і Цекомбанку:

1. Промбанк – банк фінансування капітального будівництва промисловості й електрогосподарства (доручено фінансування капітального будівництва всіх державних підприємств і будівельних організацій союзного, республіканського й місцевого значення).

2. Сільгоспбанк – банк фінансування соціалістичного землеробства (доручено фінансування підприємств і організацій державного сектора сільського господарства, Трактороцентру й колгоспів).

3. Всекобанк – банк фінансування капітального будівництва кооперації (доручено фінансування всього капітального будівництва всіх видів кооперації, крім житлової).

4. Цекомбанк – банк фінансування комунального й житлового будівництва (доручено фінансування всього житлового, комунального й культурно-побутового будівництва).

На Держбанк покладалось касове обслуговування цих банків, а також виконання їх функцій у місцях (як правило, це віддалені райони), де були відсутні ці цільові банки.

Кредитна реформа закріплювала й розвивала далі тверде адміністративно-централізоване керування всієї банківської системою й, по суті, створила монополію всього кредитної справи держави в особі єдиного Державного банку. Останній, у свою чергу, підкорявся Народному комісаріату фінансів СРСР.

Таким чином, банківська система виявилася органічно вбудована в командно-адміністративну модель керування, перебуваючи в повному адміністративному підпорядкуванні уряду.

Державний банк у той же час був центром кредитно-касового обслуговування господарств – короткострокове кредитування виробництва й обігу продукції зосереджувалося в Держбанку, а із січня 1931 р. додалося ще й кредитування сільського господарства. Концентрація короткострокового кредитування, розрахунків і касового обслуговування народного господарства в єдиному загальнодержавному банку перетворювала його в орган державного керування й контролю.

Держбанк, акумулюючи всі вільні кошти й створюючи загальнодержавний позичковий фонд, розподіляв ці кошти централізовано відповідно до затверджених кредитних планів, звівши роль банків на місцях, по суті, до розподілу кредитів між конкретними позичальниками відповідно до інструкцій Держбанку. Банківські установи несли відповідальність головним чином перед вищими органами, а не перед своїми клієнтами. У такому виді банківська система країни зберігалася наступні три десятиліття, не піддаючись істотним змінам.

У воєнні роки (1941-1945 рр.) економічний, науково-технічний розвиток підприємств і організацій було припинено.

Кредитні установи, як і виробничі підрозділи народного господарства, оперативно перебудовували свою роботу, пристосовуючи її до потреб фронту й потребам тилу: частина працівників центрального апарату кредитної системи направлялася в східні райони для організації кредитно-розрахункових відносин; окремі банки евакуювалися із цінностями й документами вглиб країни, приєднуючись до діючих контор і відділень.

Так, у другій половині 1941 р. тільки в РРФСР припинили свою роботу 411 і в 1942 р. ще 332 контори, відділення й агентства Держбанку. У Курськ, наприклад, із західних районів країни в 1941 р. були евакуйовані наступні установи Держбанку: три відділення з Дрогобицької області; по двох з Тернопільської й Станіславської, по п'яти із Чернівецької й Вінницької областей.

Виникле фінансове утруднення зажадало тимчасового використання для фінансування військових витрат емісії грошей, що зросла більш ніж у два рази за перші три роки війни.

Державний банк у ці важкі роки здійснював роботу з виявлення й мобілізації внутрішніх матеріальних ресурсів у народному господарстві; сприяв планомірному й безперешкодному виконанню військових замовлень, а також дотриманню фінансово-кредитної й платіжної дисципліни; забезпечував планове регулювання готівково-грошового обороту; сприяв (за допомогою позичок) розвитку виробництва товарів з місцевої сировини, здійснюючи контроль рублем за ощадливою витратою позикових і власних коштів.

У цей період часу створювалася мережа польових установ Держбанку, які провадили видачу коштів на утримання військових частин; зараховували поступаючи доходи в державний бюджет; робили операції по поточних рахунках військових частин; провадили розрахунки з військовослужбовцями по внесках; приймали внески до фонду оборони, трофейну валюту й коштовності від військових частин; здійснювали кредитно-розрахункове обслуговування польових воєнторгів і інші операції.

Якщо кредитні вкладення Держбанку СРСР у перші два роки війни були нижче передвоєнного періоду, а в 1942 р. навіть скоротилися в порівнянні з попереднім роком, то вже починаючи із другої половини 1943 р. кредитні вкладення стали зростати й на 1 січня 1946 р. склали близько 122% стосовно 1941 р. Вже в 1941 р. на території РРФСР відновили свою діяльність 77 установ Держбанку, в 1942 р. ще 100, а до кінця 1944 р. діяло вже 2491 установу замість 2417 на 1 червня 1941 р. [5].

Одним з найбільш великих економічних заходів перших років післявоєнного періоду було проведення в 1947 р. грошової реформи, що диктувалася необхідністю скорочення грошової маси, що різко зросла за час війни, і відновлення повноцінного рубля.

Подальшому розвитку кредитних установ сприяли наступні постанови уряду:

- від 21 квітня 1954 р. «Про роль і завдання Державного банку СРСР», у якому, наприклад, було передбачено здійснювати диференціацію госпрганів при їх кредитно-розрахунковому обслуговуванні. Із квітня 1954 р. Держбанк став підкорятися безпосередньо Раді Міністрів СРСР;

- від 25 серпня 1955 р. «Про впорядкування планування, зміцненні господарського розрахунку, фінансової дисципліни».

У січні 1957 р. припинив існування Всекобанк (перейменований в 1936 р. у Торгбанк). У серпні 1959 р. існуючі раніше Сільгоспбанк і Цекомбанк із системою комунальних банків були скасовані і їх функції

передані Промбанку, перейменованому у Всесоюзний банк фінансування капітальних вкладень (будівничий банк - Будбанк СРСР).

Ліквідація Торгбанку, Цекомбанку й Сільгоспбанку та передача їх операцій Держбанку СРСР знову дозволили говорити про перетворення Держбанку СРСР в «єдиний банк».

В 1962 р. Держбанку СРСР були передані ощадні каси, які до того перебували в системі міністерства фінансів СРСР. Завдяки цьому значні ресурси у формі внесків населення перейшли в розпорядження Держбанку й стали використовуватися їм в інтересах кредитування народного господарства.

Таким чином, починаючи з 1960—1963 рр. і аж до 1988р., **банківська система складалася із трьох банків: Держбанку СРСР, Будбанку СРСР і Зовнішторгбанку СРСР.**

Крім того, діяла система Державних трудових ощадних кас, загальне керівництво діяльністю яких здійснював той же Держбанк СРСР;

- від 4 жовтня 1965 р. «Про вдосконалення планування й посилення економічного стимулювання промислового виробництва»;

- від 3 квітня 1967 р. «Про заходи для подальшого поліпшення кредитування й розрахунків у народному господарстві»;

- від 22 серпня 1973 р. «Про деякі заходи щодо поліпшення порядку й розрахунків у народному господарстві» - кредит став видаватися на витрати, пов'язані з виробництвом нових видів машин і обладнання, забезпечуючи інтенсифікацію виробництва [2].

Радянська банківська система формувалася в умовах централізованого керування економікою. На перше місце був висунутий Держплан - твердий план, що з'єднується зі слабкою комерційною активністю підприємств і організацій і невизнанням основного впливу банків на економічний розвиток країни. Поняття про банк як про потужний комерційний інститут поступово стиралося командною системою в країні, а всі банківські операції строго регламентувалися.

Серед всіх банків по обсязі кредитних угод і інших банківських операцій першість належала Держбанку СРСР, у якого розміри своїх активів до кінця 70-х рр. перевищували активи семи найбільших банків миру. Це, безумовно, зводилося в число достоїнств радянського кредитного механізму. Разом з тим у країні існувало слабе банківське законодавство: не було закону про Державний банк, зате діяли його численні накази, інструкції, банки розглядалися як частина державного апарата.

До цього варто додати ще й ослаблений кадровий потенціал банківської системи, фахівці переходили й зосереджувалися в організаціях і на підприємствах промисловості, де оплата праці була набагато вище, ніж у банківських службовців.

У цілому недоліки в діяльності банківської системи СРСР були настільки очевидні, що, по суті, стали однієї із причин її реформування, що почалося в 1987 р.

Банківська реформа 1987 р.

З метою виконання рішення червеневого Пленуму ЦК КПРС (1987 р.) по здійсненню радикальної реформи керування економікою, реалізації завдань прискорення соціально-економічного розвитку країни, активізації в цих цілях товарно-грошових відносин, значного посилення ролі кредиту й грошового обігу Центральний Комітет КПРС і Рада Міністрів СРСР ухвалили наступне:

- визнати необхідним підвищити роль кредиту й грошового обігу в справі перетворення в життя економічної стратегії партії;

- перетворити кредит в один з найважливіших інструментів, що забезпечують органічне включення товарно-грошових відносин у механізм планового керування економікою;

- зосередити кредитні ресурси банків насамперед на розвитку наукомістких галузей і господарських комплексів;

- докорінно змінити напрямки й форми діяльності банків, підвищити їх відповідальність, перетворити в активних і зацікавлених учасників перебудови керування економікою.

Відповідно до постанови ЦК КПРС і СМ СРСР від 17 липня 1987 р. №821 «Про вдосконалення системи банків у країні й посиленні їх впливу на підвищення ефективності економіки» з 01.01.1988 р. у країні почала діяти нова банківська система в наступному складі:

- Державний банк СРСР (Держбанк СРСР);

- Банк зовнішньоекономічної діяльності СРСР (Зовнішекономбанк СРСР);

- Промислово-будівельний банк СРСР (Промбудбанк СРСР);

- Агропромисловий банк СРСР (Агропромбанк СРСР);

- Банк житлово-комунального господарства й соціального розвитку СРСР (Житсоцбанк СРСР);

- Банк трудових заощаджень і кредитування населення СРСР (Ощадний банк СРСР).

Банкам у їх діяльності потрібно було виходити із принципу загальної зацікавленості й відповідальності за ефективне використання кредитів, забезпечення високих господарських результатів своїх клієнтів. Спеціалізація банків ставила своєю метою наближення їх до конкретної галузі господарства, до кожного окремого господарю для того, щоб бути зацікавленим партнером у роботі своїх клієнтів.

Разом з тим у діяльності спеціалізованих банків переважали насамперед управлінські, а не комерційні функції. Узгодження питань роботи різних банків, рішення проблем підприємств і організацій як клієнтів банків покладено було на створену консультативну раду банків на чолі з головою правління Держбанку СРСР.

Створення головної контори нових банків у Москві, а також їх республіканських і обласних фінансів привело до збільшення управлінського персоналу. Реорганізація банківської системи носила колишній

адміністративний характер: монополію трьох банків перемінила олігополія шести. Були видні й негативні моменти у функціонуванні нової банківської системи: збільшення витрат на утримання банківського апарата; «війна» за поділ поточних і позичкових рахунків.

Велика кількість банків при однорівневій системі привело до переплетення їх функцій, що викликало необхідність подальшого перетворення банківської системи, наближаючи її до потреб ринкових відносин.

Із прийняттям в 1988 р. Закону СРСР «Про кооперацію», що дозволяє утворювати кооперативні банки, почався період створення самостійних комерційних банків, не залежних від державних структур. За цим законом практично будь-яке приватне підприємство, що належить принаймні трьом власникам, вважалось кооперативним. У результаті виникли сотні нових «кооперативних» комерційних банків. Так, за рік у країні діяло 43 комерційних банку, через ще рік, в 1990 р., вже 224, а до кінця 1991р. - 1357 [5].

Багато хто з комерційних банків у цей період створювалися лише для одержання певної частини прибутку, після чого вони закривалися, а на їх місце приходили нові, що пропонували надзвичайно сприятливі умови для клієнтів, але також що не виконували своїх зобов'язань. Це тривало до 1990р.

В 1989 р. були створені національні банки в Естонії, Латвії й Литві.

В 1990 р. Верховна Рада СРСР прийняла два закони (відповідно до світової практики), що регламентують функціонування банківської системи, зокрема системи центрального банку й системи комерційних банків: Закон «Про Державний банк СРСР» і Закон «Про банки й банківську діяльність». У такий спосіб була закладена правова база створення дворівневої банківської системи, що є адекватній ринковій економіці.

У результаті розпаду СРСР наприкінці 1991 р. Держбанк був скасований, його активи розділені між новими республіканськими центральними банками. Наочне підтвердження ролі банківської системи в радянський період представлено в таблиці 2.

Таблиця 2. Вкладення коштів у народне господарство, млрд. руб. [1, С.9]

Показники	1940	1960	1970	1980	1985	1986
Видатки бюджету	5,8	34,2	74,6	161,0	219,5	239,1
Кредити банків	6,4	46,5	126,2	342,5	521,3	452,6

І наприкінці, вважаємо за необхідне нагадати, що протягом довгих років існування банківських структур залишається незмінним їх головне призначення, що укладається в посередництві при переміщенні коштів від кредиторів до позичальників і від покупців до продавців. У процесі здійснення діяльності банки зіштовхуються з безліччю питань керування, головним з яких є підтримка постійного балансу між потребами в ресурсах і можливостями їх придбання в умовах, що забезпечують фінансову стабільність банку й задоволення інтересів партнерів, а також достатність ресурсів.

Висновки.

Закон «Про Державний банк СРСР» визначав правові основи утворення єдиної системи центральних банків, нової моделі регулювання грошового обігу й контролю за діяльністю банків у країні. Закон «Про банки й банківську діяльність» визначав нові принципи побудови банківської системи в країні й основні правила ведення операцій комерційними банками. Ключовим принципом побудови банківської системи, як ми вже відзначали, став принцип дворівневої структури.

Слідом за цими законами для української банківської системи починається етап становлення й розвитку дворівневої системи на чолі з Національним банком.

Джерела та література:

1. Аметистова Л. М. Роль банковской системы в экономике : учеб. пособие / Л. М. Аметистова, А. И. Полищук. – М. : МЭИ, 1999. – 39 с.
2. Балахничева Л. Н. Финансы, денежное обращение и кредит : учеб. пособие / Л. Н. Балахничева. – 2-е изд., перераб. и доп. – Новосибирск : СибАГС, 2001. – 352 с.
3. Балахнічова Л. М. Гроші і кредит : навч. посіб. / Л. М. Балахнічова, В. М. Саврадим, М. М. Балахнічова. – Херсон : Айлант, 2010. – 224 с.
4. Гроші та кредит : підруч. / М. І. Савлук, А. М. Мороз, М. Ф. Пуховкіна та ін.; за заг. ред. М. І. Савлука. – К. : КНЕУ, 2002. – 598 с.
5. Деньги, кредит, банки : учеб. / под ред. О. И. Лаврушина. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Финансы и статистика, 2000. – 464 с.